

189279

سرکار خانم بتول ورمزیار
انترنات نامہ کارشناسی ارشد
فرضیں در تاریخ ۱۹/۱۰/۱۳۸۹
با نمبر ۱۹۱۵ و درجہ عالی دفاع کردہ

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه

جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان و ادبیات فارسی

موضوع:

بررسی شخصیت حلاج در متون نثر عرفانی
تا پایان قرن هفتم هجری قمری

استاد راهنما:

سرکار خانم دکتر سیده مریم ابوالقاسمی

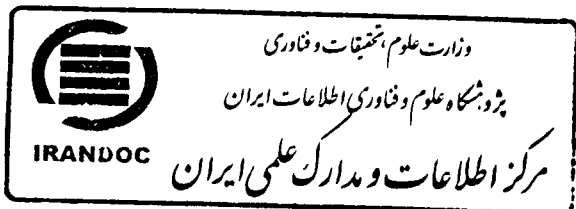
استاد مشاور:

جناب آقای دکتر سید علی محمد سجادی

دانشجو:

بتول ورمزیار

۱۳۸۹

۱۴۹۲۷۹

۱۳۸۹/۱۰/۱۹

سپاسگزاری

حال که این رساله به فضل خدای مَنان به انجام رسیده است، لازم می‌دانم مراتب سپاسگزاری ویژه‌ی خود را از استاد راهنمای عزیزم خانم دکتر سیده مریم ابوالقاسمی ابراز دارم. نگارنده در تمام مراحل پایان‌نامه از راهنمایی دلسوزانه‌ی ایشان بهره برده است. حوصله و انضباط ایشان وصف‌ناپذیر است.

از افتخارات دوره‌ی تحصیلم شاگردی استاد مشاور عزیز آقای دکتر سید علی‌محمد سجّادی است. امید است تسلط ایشان بر تدریس سرمشقی برایم باشد.

از استاد داور گرامی آقای دکتر محمد غلامرضایی که زحمت داوری این پایان‌نامه را به عهده دارند، کمال تشکر را دارم.

در پایان از پدر، مادر و همسر عزیزم که در مراحل مختلف زندگی همگام و یاور من بوده‌اند، سپاسگزاری می‌کنم.

**پیشکش به روح رضا و حسن رضایی عزیز که در
خاک آرمیدند، تا دریچه‌ای به سوی زندگی من گشوده
شود.**

چکیده

حسین بن منصور حلاج از عرفای بزرگ قرن سوم هجری است. بینش و تأملات او در مسائل اساسی مربوط به عرفان و تصوف این سرزمین بسیار چشمگیر است و در بین متون عرفانی، از قرن سوم تا به امروز، کمتر کتابی از نظم و نثر می‌توان سراغ گرفت که نامی از حلاج به میان نیاورده یا تحت تأثیر اندیشه‌ی او درباره‌ی ابلیس، عشق الهی، نور محمدی، توحید و معرفت قرار نگرفته باشد. او در طول تاریخ عرفان و تصوف مخالفان و ستایشگران بسیاری داشته است و شاید در میان اهل عرفان به ندرت درباره‌ی کسی به اندازه‌ی حلاج آراء متناقض وجود داشته باشد، اما همین خصوصیت را می‌توان در افراد دیگری از بزرگان در طول تاریخ سراغ گرفت و این چیزی از مرتبه‌ی بلند او نمی‌کاهد.

در این رساله متون نثر عرفانی تا پایان قرن هفتم هجری قمری مورد بررسی قرار گرفته شده و بازتاب اندیشه‌ی حلاج در این متون در باب مدافعان و مخالفان اندیشه‌ی حلاج و آراء او درباره‌ی انالالحق، ستایش از ابلیس، نور محمدی و نور سیاه، عشق الهی، توحید، معرفت و بازتاب اعدام حلاج در متون نثر عرفانی و نگرش او به اصطلاحات عرفانی مورد تأمل قرار گرفته شده است. در این تحقیق اجزای مختلف جهان‌بینی و زندگی حلاج از هم جدا شده، اما واقعیت این است که زندگی و نگاه حلاج به هستی، پیوندی بنیادین با شخصیت او دارد. نگرش ستایش‌آمیز حلاج به ابلیس بی‌ارتباط با نظریه‌ی عشق، انالالحق و وسعت مشرب او در باب مذاهب نیست و این مباحث با هم پیوستگی دارد.

کلید واژه: حلاج، ابلیس، انالالحق، نثر عرفانی، عشق الهی.

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۱-۶

۱- فصل اول: تعاریف و کلیات..... ۷-۴۳

۱-۱- زندگی و آثار حلاج..... ۸

۱-۲- مرشدان و پیران حلاج..... ۹

۱-۳- ازدواج حلاج..... ۱۰

۱-۴- سفرهای حلاج..... ۱۱

۱-۵- تکفیر حلاج..... ۱۵

۱-۶- محاکمات حلاج..... ۱۶

۱-۷- عقیده‌ی حلاج درباره‌ی اتحاد مذاهب..... ۲۴

۱-۸- تصنیفات حلاج..... ۲۵

۱-۹- اوضاع اجتماعی و سیاسی دوره‌ی حلاج..... ۲۸

۱-۹-۱- قیام‌ها..... ۲۹

۱-۹-۱-۱- قیام صاحب الزنج..... ۳۰

۱-۹-۱-۲- قیام عمرو لیث صفاری..... ۳۲

۱-۹-۱-۳- ظهور قرامطه..... ۳۳

۱-۹-۱-۲- رجال سیاسی و مذهبی عصر حلاج..... ۳۴

۱-۹-۱-۱- المقتدر بالله..... ۳۴

۱-۹-۱-۲- ابن فرات..... ۳۵

۱-۹-۱-۳- ابوعلی محمد خاقانی..... ۳۶

۱-۹-۱-۴- علی بن عیسی..... ۳۷

۱-۹-۱-۵- حامد بن عباس..... ۳۸

۱-۹-۲-۶- ابوسهل نوبختی..... ۳۹

۱-۱۰- دیدگاه حلاج در باب شیعه..... ۳۹

۲- فصل دوّم: مدافعان و مخالفان حلاج در متون نثر عرفانی.. ۴۵-۶۸

۲-۱-۲- صوفیان معاصر حلاج..... ۴۶

۲-۱-۱- عمرو بن عثمان مکی..... ۴۷

۲-۱-۲- علی بن سهل صوفی..... ۴۸

۲-۱-۳- ابوالعبّاس بن عطاء..... ۴۹

۲-۱-۴- ابن خفیف شیرازی..... ۵۰

۲-۱-۵- ابوعبدالله تروغبندی..... ۵۰

۲-۱-۶- حصری..... ۵۱

۲-۱-۷- شبلی..... ۵۲

۲-۱-۸- جنید بغدادی..... ۵۳

۲-۱-۹- ابونصر سراج..... ۵۳

۲-۲- دیدگاه صوفیان قرن‌های بعد درباره‌ی حلاج..... ۵۴

۲-۲-۱- ابوعبدالرحمن سلمی..... ۵۵

۲-۲-۲- عبدالکریم بن هوازن قشیری..... ۵۶

۲-۲-۳- ابوالحسن علی بن عثمان هجویری..... ۵۶

۲-۲-۴- ابوالقاسم کرگانی..... ۵۸

۲-۲-۵- خواجه عبدالله انصاری..... ۵۸

۲-۲-۶- ابوسعید ابوالخیر..... ۶۰

۲-۲-۷- احمد غزالی..... ۶۰

۲-۲-۸- عین‌القضات همدانی..... ۶۱

۲-۲-۹- ابوالفتوح یحیی بن حبش سهروردی..... ۶۲

- ۶۳.....۱۰-۲-۲- روزبهان بقلی
- ۶۴.....۱۱-۲-۲- عطار نیشابوری
- ۶۵.....۱۲-۲-۲- شمس تبریزی
- ۶۶.....۱۳-۲-۲- نجم‌الدین رازی
- ۶۷.....۱۴-۲-۲- مولانا جلال‌الدین بلخی
- ۶۷.....۱۵-۲-۲- سلطان ولد

۳- فصل سوم: بازتاب جهان‌بینی حلاج در متون نثر عرفانی.. ۱۹۹- ۶۹

- ۷۰.....۱-۳- بازتاب اناالحق حلاج در متون نثر عرفانی
- ۷۸.....۱-۱-۳- تفسیرهای معنوی از شطح صوفیانه
- ۸۱.....۲-۱-۳- مفسران و تأویل‌گران سخنان حلاج
- ۸۲.....۱-۲-۱-۳- ابوسعید ابوالخیر
- ۸۳.....۲-۲-۱-۳- خواجه عبدالله انصاری
- ۸۳.....۳-۲-۱-۳- احمد غزالی
- ۸۴.....۴-۲-۱-۳- عین‌القضات همدانی
- ۸۷.....۵-۲-۱-۳- احمد بن منصور سمعانی
- ۸۸.....۶-۲-۱-۳- احمد جام (ژنده پیل)
- ۸۹.....۷-۲-۱-۳- قطب‌الدین عبادی
- ۹۰.....۸-۲-۱-۳- شهاب‌الدین سهروردی
- ۹۱.....۹-۲-۱-۳- محمد بن منور
- ۹۲.....۱۰-۲-۱-۳- روزبهان بقلی دیلمی شیرازی
- ۹۴.....۱۱-۲-۱-۳- شمس تبریزی
- ۹۵.....۱۲-۲-۱-۳- نجم‌الدین رازی
- ۹۷.....۱۳-۲-۱-۳- خواجه نصیرالدین توسی

- ۳-۱-۲-۱۴- مولانا جلال‌الدین بلخی ۹۷
- ۳-۱-۲-۱۵- فخرالدین عراقی ۹۹
- ۳-۱-۲-۱۶- سلطان ولد ۹۹
- ۳-۱-۲-۱۷- عزالدین محمودکاشانی ۱۰۱
- ۳-۲- بازتاب نظریه‌ی ستایش از ابلیس در متون نثر عرفانی ۱۰۴
- ۳-۲-۱- پیشینه‌ی ستایش از ابلیس ۱۰۵
- ۳-۱-۲-۱-۱- بایزید بسطامی ۱۰۶
- ۳-۱-۲-۲- جنید بغدادی ۱۰۷
- ۳-۱-۲-۳- ابوالحسین نوری ۱۰۸
- ۳-۱-۲-۴- ابوبکر واسطی ۱۰۸
- ۳-۲-۲- حلاج و دیدگاه او در باب ابلیس ۱۰۹
- ۳-۲-۳- تأثیرپذیری عرفا از دیدگاه حلاج در باب ابلیس ۱۱۳
- ۳-۲-۳-۱- شبلی ۱۱۳
- ۳-۲-۳-۲- خواجه عبدالله انصاری ۱۱۴
- ۳-۲-۳-۳- ابوالقاسم کرگانی و برکه‌ی همدانی ۱۱۴
- ۳-۲-۳-۴- احمد غزالی ۱۱۶
- ۳-۲-۳-۵- عین‌القضات همدانی ۱۱۸
- ۳-۲-۳-۶- رشیدالدین میبدی ۱۲۴
- ۳-۲-۳-۷- روزبهان بقلی ۱۲۵
- ۳-۲-۳-۸- فریدالدین عطارنیشابوری ۱۲۵
- ۳-۲-۳-۹- نجم‌الدین رازی ۱۲۶
- ۳-۲-۳-۱۰- سلطان ولد ۱۲۶
- ۳-۲-۳-۱۱- عزالدین محمود کاشانی ۱۲۷

- ۳-۳- نور محمدی و نور سیاه..... ۱۳۰
- ۳-۳-۱- بازتاب برتری پیامبر اسلام بر پیامبران دیگر در متون نثر عرفان..... ۱۳۲
- ۳-۳-۲- نور سیاه و نور محمدی از دیدگاه روزبهان بقلی..... ۱۳۸
- ۳-۳-۳- نور سیاه و نور محمدی از دیدگاه عین‌القضات..... ۱۳۹
- ۳-۴- عشق الهی حلاج ۱۴۷
- ۳-۴-۱- تأثیرپذیری احمد غزالی از حسین بن منصور حلاج در باب عشق..... ۱۵۴
- ۳-۵- توحید..... ۱۵۷
- ۳-۵-۱- توحید تنزیهی حلاج و بازتاب آن در متون نثر عرفانی..... ۱۶۱
- ۳-۶- معرفت از دیدگاه حلاج و بازتاب آن در متون نثر عرفانی..... ۱۶۹
- ۳-۷- تأثیر حلاج بر وحدت وجود ابن‌عربی..... ۱۸۰
- ۳-۸- تأثیرپذیری حروفیه از حلاج..... ۱۸۷

۴- فصل چهارم: بازتاب اعدام حلاج در متون نثر عرفانی..... ۱۹۷ - ۲۱۴

- ۴-۱- ماجراهای مرتبط با اعدام حلاج..... ۲۰۱
- ۴-۱-۲- ماجرای حلاج و شبلی بر سر دار..... ۲۰۴
- ۴-۱-۳- مثله کردن حلاج..... ۲۰۴
- ۴-۱-۴- سرنوشت شاگردان حلاج..... ۲۰۶
- ۴-۲- دلیل کشته شدن حلاج از نظر تعدادی از عرفا..... ۲۰۷
- ۴-۲-۱- جنید بغدادی..... ۲۰۸
- ۴-۲-۲- شبلی..... ۲۰۸
- ۴-۲-۳- ابن خفیف..... ۲۰۹
- ۴-۲-۴- ابراهیم فاتک..... ۲۱۰
- ۴-۲-۵- خواجه عبدالله انصاری..... ۲۱۰
- ۴-۲-۶- روزبهان بقلی..... ۲۱۱

۲۱۲.....عطار نیشابوری ۷-۲-۴

۲۱۳.....نجم‌الدین رازی ۸-۲-۴

۵- فصل پنجم : بازتاب سخنان حلاج در متون نثر عرفان ..... ۲۱۵ - ۲۲۷

۲۱۶.....۱-۵ اخلاص

۲۱۶.....۲-۵ اسرار

۲۱۷.....۳-۵ انس

۲۱۷.....۴-۵ برهان حق

۲۱۷.....۵-۵ بسم الله

۲۲۰.....۶-۵ تفرید

۲۱۸.....۷-۵ توحید

۲۱۸.....۸-۵ توکل

۲۱۹.....۹-۵ جمع

۲۲۰.....۱۰-۵ حقیقت محبت

۲۲۰.....۱۱-۵ حکمت

۲۲۰.....۱۲-۵ خلق عظیم

۲۲۱.....۱۳-۵ خاطر

۲۲۱.....۱۴-۵ ذکر

۲۲۱.....۱۵-۵ ربوبیت و عبودیت

۲۲۲.....۱۶-۵ زهد

۲۲۲.....۱۷-۵ سماع

۲۲۲.....۱۸-۵ شکر

۲۲۳.....۱۹-۵ صبر

۲۲۳.....۲۰-۵ صوفی ، متصوف ، عارف

- ۲۲۳.....طوالع-۲۱-۵
- ۲۲۴.....عنايت-۲۲-۵
- ۲۲۴.....غيبت و حضور-۲۳-۵
- ۲۲۴.....فراست-۲۴-۵
- ۲۲۵.....فقر و فقير-۲۵-۵
- ۲۲۵.....كفر-۲۶-۵
- ۲۲۵.....مرید و مراد-۲۷-۵
- ۲۲۶.....نفس-۲۸-۵
- ۲۲۶.....يقين-۲۹-۵

نتیجہی مباحث.....۲۳۱-۲۲۸

فہرست منابع و مآخذ.....۲۳۸-۲۳۲

پیشگفتار

حسین بن منصور حلاج از جمله شخصیت‌های سرآمد قرن سوم هجری قمری در زمینه‌ی عرفان و تصوف این سرزمین است که هرچند در دوره خود از طرف حکومت مرکزی خلفای عباسی تکفیر شد و پس از کشته شدن او، کتاب‌هایش را سوزاندند و شاگردانش را از بین بردند، اما آثاری که به نظم و نثر از او به جا ماند، تأثیر فراوانی در اندیشه و تفکر عارفان بعد از خود به جا گذاشت و نویسندگان عرفان و تصوف تا مدت‌ها به صورت پنهانی کتاب‌های او را مطالعه می‌کردند و در آثار خود از آنها بهره می‌بردند و سرانجام پس از گذشت قرن‌های متمادی بعد از کشته‌شدن حلاج، او به عنوان شخصیتی مقبول در جهان عرفان و تصوف پذیرفته شد.

سال‌ها پیش هنگامی که برای اولین بار تذکره الأولیاء فریدالدین عطار نیشابوری را، مطالعه کردم، چگونگی زندگی و مرگ حلاج توجه مرا به خود جلب کرد. در آن دوران، شناخت چندانی از اندیشه و جهان‌بینی حلاج نداشتم، اما ایستادگی او بر سر افکارش تا پای جان، تحسین مرا برانگیخت و به دنبال فرصتی بودم تا عمیق‌تر به ابعاد مختلف زندگی این عارف گرانقدر بپردازم.

این علاقه مرا به سمتی سوق داد که بعد از گذراندن واحدهای درسی دوره‌ی کارشناسی ارشد در صدد آن برآمدم تا با راهنمایی فکورانه استاد عزیزم خانم دکتر ابوالقاسمی به تحقیق در زمینه‌ی شخصیت حلاج در متون نثر عرفانی تا پایان قرن هفتم هجری، بپردازم. راه این تحقیق در نگاه اول بسیار ناهموار به نظر می‌رسید، اما با کمک و راهنمایی اساتید بزرگوار این مسیر هموار گردید.

در هر جای این تحقیق که از تلاش باز ایستاده‌ام از مساعدت و راهنمایی فکورانه‌ی استاد ارجمند سرکار خانم دکتر سیده مریم ابوالقاسمی بهره‌ها برده‌ام و جا دارد که در این جا به

سبب زحمات هفت ساله‌ی ایشان و نیز آقای دکتر علی محمد سجّادی کمال تشکر را داشته
باشم و از خدای مَنان آرزوی توفیق روزافزون این دو استاد گرانقدر را بنمایم.

با تقدیم احترام

بتول ورمزیار

پاییز ۱۳۸۹

۱- بیان مسأله

زندگی، شخصیت، آثار و جهان‌بینی حلاج در متون نثر عرفانی تا پایان قرن هفتم هجری بازتاب گسترده‌ای داشته است و کمتر کتاب عرفانی می‌توان یافت که تحت تأثیر تفکرات و اندیشه‌های او قرار نگرفته باشد، بنابراین در این رساله بازتاب تفکر، جهان‌بینی و گفتارهای حسین منصور حلاج را در متون نثر عرفانی مورد بررسی قرار داده و با تفکر و دیدگاه مدافعان و مخالفان او آشنا خواهیم شد.

۲- سؤالات تحقیق

- پاره‌ای از سؤالاتی که در این تحقیق مورد توجه است، عبارتند از:
- الف) واکنش‌های مثبت و منفی در خصوص شخصیت حلاج در متون نثر عرفانی چگونه است؟
- ب) جهان‌بینی حلاج در موضوعات مختلف عرفانی چگونه است؟
- پ) عرفا در باب به‌دار آویختن حلاج چه دیدگاه‌هایی دارند؟
- ت) بازتاب سخنان حلاج در متون نثر عرفانی چگونه است؟
- ث) شرایط اجتماعی و سیاسی دوره‌ی حلاج چگونه بوده است؟

۳- فرضیه‌ها

- پاره‌ای از فرضیه‌هایی که در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است، عبارتند از:
- الف) حلاج یکی از شخصیت‌های برجسته و تأثیرگذار قرن چهارم هجری به‌شمار می‌رود.

- ب) افکار و اندیشه‌های حلاج در ردیف محوری‌ترین تفکرات عرفانی قرار دارد.

- (پ) حلاج در تفکر عرفانی بعد از خود تأثیر فراوانی داشته است.
- (ت) دیدگاه حلاج در باب برخی اصطلاحات و مفاهیم عرفانی مبتکرانه و قابل توجه است.
- (ث) بینش و جهان‌بینی حلاج موجب شد تا او در بین اندیشمندان عارف، مدافعان و مخالفانی داشته باشد.
- (ج) بازتاب ماجرای به دار آویختن حلاج در متون عرفانی کاملاً مشهود است.

۴- روش تحقیق

مراحل تحقیق در این پایان‌نامه عبارتند از:

- (الف) مراجعه به کتابخانه و تحقیق در باب منابع و مآخذ اعم از عرفانی و غیر عرفانی که در ارتباط با شخصیت حلاج بوده است.
- (ب) مطالعه‌ی کتاب‌های تاریخی و متون مستقلاً که نویسندگان متأخر درباره‌ی حلاج نوشته‌اند.
- (پ) فیش برداری از منابع و مآخذ.
- (ت) طبقه‌بندی فیش‌ها و ارزیابی و بررسی آنها.
- (ث) طبقه‌بندی و نگارش مطالب در فصل‌ها و بخش‌های مختلف.
- (ج) نتیجه‌گیری از مطالب.
- (چ) ذکر منابع و مآخذ.

۵- پیشینه و ضرورت انجام تحقیق

بر اساس بررسی و تحقیقات به عمل آمده در فهرست کتابخانه‌های دانشگاه‌ها و مؤسسات پژوهشی و تحقیقاتی و نیز مطالعه‌ی منابع و مآخذ مختلف، تا حال کتاب و یا رساله‌ی مستقلی که به صورت مدون و دقیق در برگیرنده‌ی بازتاب تفکرات حلاج در متون نثر عرفانی

باشد، نگارش نیافته است، اما در باب پیشینه‌ی تحقیق می‌توان تنها به پاره‌ای از کتاب‌ها و

منابعی اشاره کرد که درباره‌ی زندگی و تفکر و آثار حلّاج نوشته شده است که عبارتند از:

- تراژدی حلّاج در متون کهن ، قاسم میرآخوری.
- شعله‌ی طور، دکتر عبدالحسین زرّین کوب.
- شهید راه حقیقت و عشق حسین منصور حلّاج و آثار او ، یاشار نوری نوزترک ، به ترجمه‌ی توفیق . ه . سبحانی.
- قوس زندگی منصور حلّاج ، لویی ماسینیون.
- مصایب حلّاج ، لویی ماسینیون.
- منصور حلّاج ، عباس گلجان.

۶- فایده و اهداف تحقیق

الف) آشنایی دقیق و عمیق با یکی از شخصیت‌های برجسته‌ی عرفان و تصوّف.

ب) درک و شناخت جایگاه حلّاج در گستره‌ی وسیع متون نثر عرفانی.

پ) بررسی و تبیین علّت مخالفت و موافقت عرفا با شخصیت حلّاج تا پایان قرن هفتم هجری.

در ضمن، نتایج و مطالب و موضوعات این رساله می‌تواند مورد استفاده‌ی دانشجویان

رشته زبان و ادبیات فارسی، علاقه‌مندان به مطالعه در باب شخصیت حلّاج ، دانشجویان الهیات ، عرفان و فلسفه قرار گیرد.

۷- فهرست برخی از منابع و مآخذ تحقیق

- احوال و اقوال شیخ ابوالحسن خرقانی ، ابوالحسن خرقانی ، به تصحیح مجتبی مینوی.

- اسرار التّوحيد في مقامات الشيخ ابي سعيد ، محمد بن منور ، به كوشش محمدرضا شفيعى كدكنى.
- تمهيدات ، عين القضاة همدانى ، به كوشش عفيف عيران.
- شرح شطحيات ، روزبهان بقلى ، به تصحيح هانرى كربين.
- عبره العاشقين ، روزبهان بقلى ، به كوشش هانرى كربين و محمد معين.
- كشف الأسرار ، رشيدالدين ميبدى ، به كوشش على اصغر حكمت.
- كشف المحجوب ، ابوالحسن على بن عثمان هجویری ، به كوشش محمود عابدى.
- مجالس سبعة ، مولانا جلال الدين محمد بلخى ، به كوشش توفيق . ه . سبحانى.
- معارف ، بهاء ولد ، به كوشش بديع الزمان فروزانفر.
- معارف ، سلطان ولد ، به كوشش نجيب مايل هروى.
- مقالات شمس تبریزی ، به كوشش محمدعلى موحد.
- نامه‌هاى عين القضاة همدانى ، به كوشش علينقى منزوى و عفيف عيران.

فصل اوّل

تعاريف و كليّات

۱-۱- زندگی و آثار حلاج

ابوالمعین حسین بن منصور حلاج در سال (۲۴۴ هـ.ق) در محلی به نام طور از توابع بیضای فارس به دنیا آمد. پدرش منصور که مسلمان شده بود این نام را بر او نهاد و به او کنیه‌ی «ابوعبدالله» داد. نام دیگر حلاج محمد بن احمد فارسی است و این نام را، احتمالاً هنگامی که او با نام مستعار در شوش مخفی شد، بر خود نهاده است. کنیه و نام اخیر حلاج در متون بسیار کم به کار رفته است.

پدرش منصور مردی حلاج‌پیشه بوده است و حسین ظاهراً از همان اوان کودکی به نام و پیشه‌ی پدر منسوب شد.^۱ نام جد حلاج «محمی» است.^۲ عده‌ای او را مجوسی شمرده‌اند و عده‌ای به صحابی پیامبر نسبت داده‌اند. برخی محققان، نسب‌نامه‌ای را که حلاج را به ابویوب، صحابی پیامبر نسبت می‌دهد، ساخته‌ی مریدان او می‌دانند، همچنان‌که انتساب نیای حلاج به مذهب مجوس ممکن است ناشی از غرض‌ورزی مخالفان باشد.^۳

در باب دلیل نامیده شدنش به حلاج اقوال گوناگونی ذکر کرده‌اند؛ از جمله این که: روزی در دکان یکی از دوستانش که پیشه‌ی حلاجی داشت وارد شد. حسین او را برای انجام کاری بیرون فرستاد و سپس با انگشت اشاره کرد و پنبه و دانه از هم جدا شد و هر یک به سویی رفت. مرد چون بازگشت همه‌ی پنبه‌های

^۱ - زرین کوب، عبدالحسین، شعله‌ی طور، ص ۲۸۵.

^۲ - عبدالباقی سرور، طه، حلاج شهید تصوف اسلامی، ص ۴۳.

^۳ - ملأزاده، محمدحانی، حلاج، دانشنامه‌ی جهان اسلام، ج ۱۳، ص ۸۳۲.